

VIIMANE
PEATÜKK

DAS LETZTE
KAPITEL

VIIMANE PEATÜKK

Baltisakslaste lahkumine
Eestist 1939–1941

DAS LETZTE KAPITEL

Die Umsiedlung
der Deutschbalten 1939–1941

Olev Liivik
Tõnis Liibek

Koostajad Olev Liivik ja Tõnis Liibek
Tõlge saksa keelde Anu Wintschalek
Kujundus ja küljendus Kaspar Ehlvest

Täname:
Bundesarchiv, Deutsches Historisches Museum, Eesti Arhitektuurimuuseum,
Eesti Meremuuseum, Herder-Institut, Pärnu Muuseum, Rahvusarhiiv,
Saaremaa Muuseum, Tallinna Linnaarhiiv, Tallinna Linnamuuseum,
Virumaa Muuseumid SA, Võrumaa Muuseum ja erakogud

Raamatu ilmumist on toetanud Tõnis Kaasik

© koostajad ja kirjastus Argo, 2019
Tõlge saksa keelde © Anu Wintschalek ja kirjastus Argo, 2019
Kõik õigused kaitstud

www.argokirjastus.ee
ISBN 978-9949-688-14-2
Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

SISUKORD INHALTSVERZEICHNIS

SAATEKS 6

VORWORT 7

BALTISAKSLASED JA 8
ÜMBERASUMINE
SAKSAMAALE

Olev Liivik, Triin Tark

DIE UMSIEDLUNG 24
DER DEUTSCHBALTEN

Olev Liivik, Triin Tark

FOTOGRAAFIA JA 44
BALTISAKSLASTE
ÜMBERASUMINE

Tõnis Liibek

FOTOGRAFIE UND 46
DIE UMSIEDLUNG
DER DEUTSCHBALTEN

Tõnis Liibek

UMSIEDLUNG 1939/1941 49

VALIKBIBLIOGRAAFIA 158
AUSGEWÄHLTE
BIBLIOGRAFIE

SAATEKS

See raamat on pühendatud baltisakslaste ümberasumise järjekordsele ümmargusele rajatähisele – seekord 80. aastapäevale. Raamat, milles põhirõhk on fotodel, on mõeldud laiale lugejaskonnale. Lugejani tuuakse baltisakslaste Eestist lahkumine ja Saksamaale jõudmine Teise maailmasõja alguaastatel kahe ümberasumise lainena 1939/40 ja 1941. aastal fotojutustusena, mida täiendavad pildid baltisaksa ühiskonnast enne ümberasumist ning Eesti jaoks märgilistest sündmustest 1939. aastal. Kuna ümberasumine ei lõppenud asjaosalistele sugugi Saksamaale jõudmisega, vaid tollase Saksa *Reich*'i ametkondade silmis jäädi ümberasujateks kuni Hitleri Saksamaa kokkuvarisemiseni, siis oleme valinud raamatusse ümberasunutega seotud fotosid ka järgnenud aastatest.

Piltjutustusele kohaselt on fotod varustatud põhjalike pildiallkirjadega, mille eesmärgiks on ühelt poolt siduda fotojutustust tervikuks, kuid teiselt poolt anda võimalikult palju teavet iga üksiku foto kohta. Lisaks fotojutustusele leiab raamatu kaante vahelt lühikäsitluse baltisakslaste ajaloo ja ümberasumise kohta, mida võib lugeda kas paralleelselt piltjutustusega, selle täiendusena, aga mida meie koostajatena soovime lugeda piltjutustuse sissejuhatusena.

Raamat on valminud tänu aastatepikkusele uurimis- ja kogumistööle. Kõige suuremat tänu võlgname Haridus- ja Teadusministeeriumi rahvuskaaslaste programmile, mille toetusel alustasime 2013. aastal Eesti Ajaloomuuseumis baltisakslaste 1941. aasta järelümberasumise uurimisega. Tollal olid teadmised selle baltisakslaste teise ümberasumiselaine kohta veel üsna piiratud. Uurimisprojekti liikmed töötasid aastatel 2013–2017 Saksamaa, Läti ja Eesti arhiivides, kohtusid mitmekümne ümberasuja ja nende järeltulijaga, viisid läbi intervjuusid, pidasid erinevatel kontinentidel elavate järelümberasujatega pikki telefoni-

vestlusi ning vahetasid sadu kirju, mille kaudu avanesid üksikisikute ja perekondade saatused, kuid samaaegselt avardasid ka teadmised mõlema ümberasumise kohta. Tahame siinkohal eriti tänada Hiljar Tammelat, Triin Tarka, Ulrike Plathi, Patrik Göranssoni, Maris Saagpakku ja Milan Peningut, kes sellesse uurimisprojekti oma väärtuslikku aega panustasid, ning Sirje Karist, kes Eesti Ajaloomuuseumi direktorina meie uurimistööd toetas.

Selle raamatu ilmumine poleks olnud võimalik paljude inimeste ja mäluasutuste abita. Kõigepealt tahame öelda suur aitäh Triin Targale, kelle abiga valmisid tekstid ja said seatud järjekorda fotod. Me soovime tänada Rahvusarhiivi ja alati vastutulelikku Tõnis Türrnat, Herderi Instituuti Marburgis, Eesti muuseumi ning Ingrid Paliast, Ines Undritzat, Olaf Zimmerit, Harald Kima, Gertrud Keerdi, Kiira ja Heidi Grossi, Kaisa Puustakut, Ulrike Plathi, Arne Roosmanni, Kristina Viirat ja Renata von Maydelli, kes lahkelt oma fotosid kasutada andsid. Samuti täname kirjastajat Andres Adamsoni, Carl Schirreni ühingut Lüneburgis, Andreas Hansenit, kes juhib Darmstadtis baltisaksa genealooogia seltsi, Anne Ruussaart, Marko Poolametsa, Gisela Melli ning Baltisaksa Kultuuri Seltsi Eestis, mille liikmed me oleme. Meie siiras tänu kuulub toetuse eest Tõnis Kaasikule, mehele, kes püstitas 2018. aastal Saka mõisa mälestusmärgi baltisakslaste ümberasumisele – *Umsiedlung*'ile.

*Olev Liivik ja Tõnis Liibek
Tallinnas, 18. oktoobril 2019*

VORWORT

Dieses Buch ist dem 80. Jahrestag der Umsiedlung der Deutschbalten gewidmet, wobei das Hauptaugenmerk auf alten Fotografien liegt. Es ist für eine breite Leserschaft gedacht. Im Rahmen einer Fotoerzählung wird die Ausreise der Deutschbalten aus Estland sowie ihre Ankunft in Deutschland in den Anfangsjahren des Zweiten Weltkrieges in zwei Umsiedlungswellen jeweils 1939/40 und 1941 präsentiert, ergänzt durch Aufnahmen der deutschbaltischen Gesellschaft vor der Umsiedlung sowie der für Estland signifikanten Ereignisse von 1939. Da die Umsiedlung für die Betroffenen keinesfalls mit der Ankunft in Deutschland abgeschlossen war, sondern man bis zum Zerfall von Hitler-Deutschland in den Augen der Behörden des Deutschen Reiches Umsiedler blieb, haben wir auch einige Fotos mit Umsiedlerbezug aus den Folgejahren mit eingeschlossen.

Wie es einer Bilderzählung gebührt, werden die Fotos von umfangreichen Erklärungen begleitet, die diese einerseits zu einer Geschichte flechten, andererseits aber auch möglichst viele Informationen zu jeder einzelnen Aufnahme beinhalten. Neben der Fotoerzählung finden Sie im Buch eine übersichtliche Zusammenfassung der Geschichte der deutschbaltischen Volksgruppe sowie der Umsiedlung, die entweder parallel und ergänzend zu der Bilderzählung, oder aber, wie wir als Verfasser empfehlen, als eine Einleitung für diese gelesen werden kann.

Das vorliegende Buch ist das Ergebnis einer jahrelangen Forschungs- und Sammlerarbeit. Unser größter Dank gebührt dem „Landsleute“-Programm des Bildungs- und Wissenschaftsministeriums, mit dessen Unterstützung wir 2013 begannen, im Estnischen Historischen Museum die Nachumsiedlung der Deutschbalten vom Jahre 1941 zu erforschen. Damals war das Wissen über diese zweite Umsiedlungswelle der Deutschbalten noch

ziemlich begrenzt. Die Mitglieder des Forschungsprojektes arbeiteten 2013–2017 in den deutschen, lettischen und estnischen Archiven, trafen zahlreiche Umsiedler und deren Nachkommen, machten Interviews, führten lange Telefongespräche mit Nachumsiedlern, die jetzt auf unterschiedlichen Kontinenten wohnen, und wechselten Hunderte von Briefen. Als Ergebnis offenbarten sich die Schicksale mehrerer Einzelpersonen und Familien, der Wissensschatz über beide Umsiedlungen erweiterte sich jedoch ebenso. An dieser Stelle möchten wir unseren besonderen Dank Hiljar Tammela, Triin Tark, Ulrike Plath, Patrik Göransson, Maris Saagpakk und Milan Pening, deren kostbare Zeit in dieses Forschungsprojekt einfluss, sowie Sirje Karis, die als Direktorin des Historischen Museums unsere Forschungsarbeit unterstützte, aussprechen.

Das Erscheinen dieses Buches wäre ohne die Hilfe vieler Menschen und Gedächtnisinstitutionen undenkbar gewesen. Als Erstes möchten wir uns bei Triin Tark bedanken, mit derer Hilfe die Texte gestaltet und die Fotos zusammengestellt wurden. Wir möchten uns beim Estnischen Nationalarchiv und bei dem immer hilfsbereiten Tõnis Türna, dem Herder-Institut in Marburg, den estnischen Museen sowie Ingrid Palias, Ines Undritz, Olaf Zimmer, Harald Kima, Gertrud Keerd, Kiira und Heidi Gross, Kaisa Puustak, Ulrike Plath, Arne Roosmann, Kristina Viira und Renata von Maydell bedanken, die uns ihre Fotos zur Verfügung stellten. Ebenso bedanken wir uns beim Verleger Andres Adamson, bei der Carl-Schirren-Gesellschaft in Lüneburg, Andreas Hansen, der die Deutsch-Baltische Genealogische Gesellschaft in Darmstadt leitet, Anne Ruussaar, Marko Poolamets, Gisela Mell sowie bei der Gesellschaft für deutschbaltische Kultur in Estland, deren Mitglieder wir sind. Unser aufrichtiger Dank für die Unterstützung gebührt Tõnis Kaasik, dem Mann, der 2018 im Gutshof Saka ein Denkmal für die Umsiedlung der Deutschbalten errichtete.

*Olev Liivik und Tõnis Liibek
Tallinn, am 18. Oktober 2019*

BALTISAKSLASED JA ÜMBERASUMINE SAKSAMAALE

Olev Liivik, Triin Tark

Teise maailmasõja algus 1939. aasta sügisel ja Eesti iseseisvuse kaotus vähem kui aasta hiljem olid märgilised, Eesti ühiskonda pöördumatult muutnud sündmused. Ka nende kahe sündmuse vahele jäänud baltisakslaste ümberasumine (tuntud ka kui *Umsiedlung*) oli samasuguse märgilise tähendusega nii läbiviimise viisi kui ka tagajärgede poolest. 1941. aastal toimunud nn järelümberasumine (*Nachumsiedlung*) asetub samuti samasse sündmuste jadasse, kuigi seda pole peetud nii dramaatiliseks võrreldes varasema ümberasumise või näiteks 1944. aasta suure põgenemisega.

Ehkki mõlemast ümberasumislaainest – nii *Umsiedlung*'ist kui ka *Nachumsiedlung*'ist – on räägitud kui sunnitud lahkumisest, ei olnud õigupoolest tegemist kohustusliku ega sunniviisilise äraminekuga, vaid minekuotsuse pidi mõlemal korral tegema ikkagi iga üksikisik või perekond ise. Mõlemal korral reguleerisid baltisakslaste lahkumist riikidevahelised kokkulepped, mis pakkusid lahkujatele teatavat turvatunnet. Nõnda oli teada, kes võivad ümber asuda, milliseid dokumente on ümberasumiseks vaja, millal tuleb liikuma hakata, mida võib kaasa võtta jne. Ümberasumine ei olnud ülepeakaela Eestist põgenemine, vaid asjakohaste instantside poolt korraldatud läbimõeldud logistiline suuoperatsioon. Ent inimlikust aspektist oli ikkagi tegemist drastilise ja šokeeriva muutusega nii nendele, kes langetasid otsuse lahkumiseks kui nendele, kes otsustasid maha jääda.

Toimunu paremaks mõistmiseks tuleb pöörata pilk varasemale ajale ja vaadelda, milline oli sakslaste posit-

sioon ja roll sadakond aastat enne ümberasumist, sest sakslaste lahkumine või jäämine ei sõltunud ainult välispoliitilistest tõmbetuultest, sõjast ja salasobingutest, vaid selle juured olid pikaajastes rahvusgrupis toimunud arengutes.

Tavaarusaama järgi on baltisakslasi nähtud Eesti ühiskonnas aastasadu juhtpositsioonil olnud grupina, kes selle Eesti iseseisvumisega 1918. aastal kaotasid. Tegelikkus oli siiski mitmetahulisem. Kuigi 18. sajandist Venemaa käes olnud Läänemereprovintside (Eestimaa, Liivimaa ja Kuramaa) valitsemine oli baltisaksa aadlist koosnenud rüütelkondade käes, elas sellel territooriumil ka teistesse seisustesse kuulunud sakslasi, kes olid tegevad erinevatel elualadel. Ehkki sakslaseks olemine tähendas aastasadu olla kõrgemal positsioonil, olenemata formaalsest seisuslikust kuuluvusest, oleks siiski ekslik eeldada, et sakslased kaitsesid vaid kätte võidetud võimupositsioone. Olenemata seisuslikust kuuluvusest püüdsid baltisakslased eriti 19. sajandi teisel poolel aset leidnud tormilisi muutusi mõista ja juhtida neid endile soodsas suunas ja kiirusel.

19. sajandil algas üle Euroopa rahvuslik ärkamine. Ka toonane Venemaa keisririik ei olnud erandiks. Ühte suurde mustrisse paigutuvad nii eestlaste rahvuslik ärkamine, keisrivõimu venestusreformid kui ka baltisaksa rahvusluse teke. Samal ajal toimus senise seisuseühiskonna murenemine. Neil nähtustel oli eraldi ja omavahel kombineerituna oluline mõju arengutele, mis hakkasid toimuma baltisaksa rahvusgrupi sees.

Baltisaksa identiteet kujunes üldjoontes välja 19. sajandi jooksul ja tugines suuresti senistele seisusevahedele. Seni seisuseid eraldanud keele- ja kultuurierinevused said aluseks etnilisele identiteedile. Saksa valgustusest alguse saanud rahvusidee levis baltisakslaste seas kiiresti. Aja jooksul hakkasid baltisakslased eeskujusid otsides üha enam Saksamaa poole vaatama. Et näiteks Ida-Preisimaal olid sakslaste hulka sulandunud seal elanud preislased, siis võis see Venemaa Läänemereprovintside sakslastes tekitada põhjendatud lootuse, et sarnased arengud võiksid võimalikud olla ka siinmail. Ehkki mõningaid eeldusi selleks oli, ei soosinud seda enam 19. sajandi jooksul muutunud olud.

Baltisakslaste juurdekasv tugines mitte ainult loomulikule iibele, vaid peamiselt sisserändele Saksamaalt ja vähemal määral alamatest rahvakihtidest pärinenud ja elus edenenuid inimeste assimileerumisele. Samas puudus siinmail saksakeelne talurahvakiht. Agraarühiskonnas kujunes see aga demograafiliseks probleemiks. Kuni kestis pidev sisseränne ja toimus alamate rahvakihtide assimileerumine sotsiaalse mobiilsuse kaudu, ei osatud ilmselt seisusevahedega kaasnenud keelelistes ja kultuurilistes erinevustes ohtu näha. Ent keskmise haridustaseme tõus eestlaste seas kujundas olukorra, kus spetsialistide ja haritlaste vajadust ei olnud enam vaja rahuldada sisserände abil, vaid neid tuli üha enam juurde kohaliku talurahva seast. Sellele lisandus sajandi teisel poolel alanud eestlaste rahvuslik ärkamine, mis muutis seniseid assimileerumistrende oluliselt. Sotsiaalse tõusu läbi saksastumine ei olnudki enam nii iseenesestmõistetav. Nii taandusid kaks olulist sakslaste juurdekasvu allikat – assimileerumine ja sisseränne.

Tõeline ohumärk oli aga keisrivõimu üha suurenev sekkumine Läänemereprovintside haldusse, mis päädis keiser Aleksander III ajal läbi viidud venestusreformidega. Nende käigus piirati muuhulgas senist Balti erikorda, kui kehtestati Vene linnaseadus, senine seisuslik kohtu- ja politseisüsteem asendati riiklikuga ja ametikeeleks

kehtestati vene keel. Ka haridussüsteem muudeti venekeelseks. Viimase tõttu otsustas näiteks Eesti ala vanim õppeasutus, Tallinna Toomkool protesti märgiks oma uksed sulgeda. Keisrivõimu sekkumist kohalikku ellu ja Balti erikorra piiramist tajuti baltisakslaste ringkondades tahtliku katsena muuta siinse ala etnilist koosseisu, mis oli täiendav ohumärk.

Nii oli sajandi lõpuks tekkinud olukord, kus baltisakslastele avaldas survet keisrivõim oma unifitseerimisplaanidega, talurahva seas toimusid ülemkihtidele enamasti arusaamatud, ent ometi nähtavalt ohtlikud rahvuslikud arengud ning lõppkokkuvõttes oli peatunud ka baltisaksa rahvusgrupi loomulik juurdekasv seni edukalt toimunud viisidel. Ekslik oleks aga arvata, et muret tunti pelgalt võimupositsioonide võimaliku kaotuse pärast, mis paljuski jäid ka venestusajal veel püsima ja puudutasid otsestest vaid rüütelkondadesse kuulunud aadlit. Kujunenud äng oli eksistentsialistlikum – kardeti saksluse täielikku häbumist Läänemereprovintsidest.

Tormiliste arengute tuules suurenes juba sajandi lõpukümnenditel baltisakslaste väljaränne, peamiselt loomulikult Saksamaale, ent mindi ka mujale. Igal üksikisikul olid lahkumiseks muidugi individuaalsed põhjused ja laia maailma oldi siit mindud ka varem. Ent 19. sajandi lõpus kujunes väljarändest juba murettekitav trend, mida enam ei tasakaalustanud sisseränne. Tekkis nõiarang: venestusreformid suurendasid pessimismi, mis soodustas väljarännet, ja kasvav väljaränne suurendas omakorda pessimismi.

Ehkki baltisakslastel ei olnud venestusreformide tõttu põhjust Vene keisrivõimust hästi arvata ja kultuurilistel põhjustel vaadati enam Saksamaa poole, jäädigi Veneriigi alamatena üldiselt siiski isevalitsusele selle lõpuni lojaalseks. Seda lojaalsust ei kõigutanud oluliselt ka Esimese maailmasõja puhkemine ja riigivõimu poolt sakslaste vastu suunatud repressiivpoliitika. Juba sõja alguses hakati piirama saksa keele kasutust, sulgema sakslaste organisatsioone jne. Selle taustal pole põhjust imestada, et nii mõnegi baltisakslase lojaalsus löi siiski vankuma.

Leidus küllalt palju baltisakslasi, kes läksid sobiva võimaluse tekkimisel Vene armeest Saksa poolele üle. Samuti suundus sõja ajal Saksamaale hulgaliselt tsiviilisikuid.

Sõja viimane aasta, Saksa vägede jõudmine Põhja-Läti ja Eesti aladele ning siinse piirkonna hõivamine tekitasid baltisakslaste seas ilmselt uue lootuse tuleviku suhtes. Sellega seondus ebaõnnestunud katse rajada 1918. aastal Balti hertsogiriik, mis ilmasõja lõppemise tõttu teoks ei saanud. On aga selge, et see kõik ainult suurendas ühiskonnas eestlaste ja sakslaste vahel 19. sajandi teisel poolel kujunenud pingeid ja vastastikust mõistmatust. Nii ei ole põhjust imestada, et kui 1919. aasta varasuvel puhkes relvakonflikt Eesti rahvaväe ja valdavalt baltisakslastest koosnenud Landeswehri vahel, siis haaras rahvaväelasi tõeline sõjavaimustus.

Eesti iseseisvuse kinnitamine Tartu rahuga tekitas siia jäänud baltisakslaste jaoks omakorda uue reaalsuse, aga taastas stabiilsuse. Tänu sellele püüdsid sünnimaale tagasi tulla ka paljud sõdade ajal lahkunud sakslased, kellele Eesti riigivõim tegi selle võrdlemisi valuliseks. Vastne riik oli väga kahtlev sakslastest tagasirändajate lojaalsuse suhtes ning paljude, eriti Landeswehri sõdinute, kodakondsustaotlused said eitava vastuse. Samas mõjutas baltisakslaste majanduslikku olukorda, aga ka suhtumist uude riiki maareform, millega likvideeriti suurmaaomand. See tähendas, et suur hulk aadlikke, kelle põhisissetulek oli seni tulnud maaomandist, pidi leidma endale uusi elatusallikaid. Ehkki paljudel õnnestus säilitada mõisasüda ja väike osa maast, ei taganud see senise elustandardi säilitamiseks piisavat sissetulekut.

Üldjoontes kohanesid Eestisse jäänud ja pärast sõdu tagasi pöördunud baltisakslased uute oludega võrdlemisi hästi ja suutsid ka uue riigi suhtes üldiselt lojaalsust üles näidata, kuid aastakümnete jooksul kujunenud pessimism saksluse püsijäämise suhtes säilis endiselt. Sakslaste osakaal oli Eesti rahvastikust tõepoolest 1920. ja 1930. aastatel aeglases, ent järjepidevas languses. 1922. aasta rahvaloenduse järgi elas Eestis 18 319 sakslast

(1,7% kogurahvastikust), järgmiseks rahvaloenduseks 1934. aastal oli sakslaste arv kahanenud 16 346 (1,5%) peale. Rahvusgrupi arvukuse vähenemise põhjuseks oli nii jätkuv väljaränne kui ka assimileerumine eestlaste sekka.

Ent omal moel olid pessimistlikud meeleolud ka sakslasi ühendavaks jõuks. Baltisakslastel oli Eestis üksainus poliitiline partei – Saksa-Balti Erakond, mis Riigikogu valimistel suhteliselt edukalt osales. Et parteile antud häälte arv valimistel oli enamasti samas suurusjärgus Eestis elanud sakslaste arvuga, võib väita, et sakslased hääletasid üsna üksmeelselt oma partei poolt. 1920. aastate esimesel poolel tõstis erakonna tähtsust ka võitlus kultuurautonoomia eest. Ehkki kultuurautonoomia oli ette nähtud juba põhiseadusega, oli poliitiline tahe selle elluviimiseks madal ja eeldas sakslastest poliitikutelt teema pidevat ülalhoidmist. 1925. aastal võeti kauaoodatud seadus vastu ja juba samal aastal rajasid sakslased oma kultuuroromavalitsuse.

Pettumuseks kujunes aga asjaolu, et kultuuroromavalitsuse täitevorgani kultuurivalitsuse valimise aluseks olevasse rahvusnimekirja kuulumine oli seaduse järgi vabatahtlik. Sakslaste poliitiline ladvik oleks eelistanud kohustuslikke nimekirju, mis toonases õiguslikus raamistikus oleks õigupoolest ka täiesti teostatav olnud, kuna iga inimese rahvus oli siseministeeriumil teada või vähemasti kindlaks tehtav ja tol ajal veel lisaks ka isikutunnistustesse kantud. Peale jäi siiski põhimõte, et olenemata rahvuslikust kuuluvusest ei ole kellelgi kohustust kuuluda vastava rahvuse kultuurivalitsuse „võimu“ alla. See aga tähendas ühtlasi, et potentsiaalselt rahvust koos hoidev organisatsioon ei jõudnud täielikult sihtgrupini ning kultuuroromavalitsusel puudusid hoovad jätkuva assimileerumise takistamiseks.

Kui kultuuroromavalitsuse saamine oli hoolimata väiksematest pettumustest väikesearvulise saksa rahvusgrupi jaoks saavutus, siis poliitilises tegevuses saabus pärast seda töövõitu pigem stagnatsioon. Saksa-Balti Erakonnal puudus edaspidi selge eesmärk, mille poole püüelda, ja

see vähendas omakorda võimalust valimistel piisavat edu saavutada. Lõpuks mindigi valimistele saksa-rootsi ühendplatvormiga, ent esindus parlamendis oli igatahes pidevalt olemas kuni Riigikogu tegevuse peatamiseni.

Mõju ei jätnud Eestis elanud baltisakslastele avaldamata ka Saksamaal toimunud arengud. Natsionaalsotsialistliku liikumine populaarsuse kasv ja võimuletulek Saksamaal mõjutasid märkimisväärselt ka siinsete sakslaste meeleolusid. Paljud baltisakslased, eriti just noorem põlvkond, nägid natsionaalsotsialistlikus liikumises ja Hitleris uut lootust. Ehkki baltisakslaste poliitiline ladvik oli pigem konservatiivne ja ei pooldanud uut liikumist, õnnestus viimasel lühiajaliselt 1933. aasta sügisel Saksa-Balti Erakond enda kontrolli alla võtta. Alles riigivõimu sekkumine ning liikumise juhtfiguuride arreteerimine ja kohtu alla andmine taastas näiliselt varasema olukorra. Ent natsionaalsotsialistlikud meeleolud ei kadunud baltisakslaste seast kuhugi, vaid liikusid kõigest „põranda alla“. Hästi on see märgata üliõpilaskonnas toimunud arengutes, kus traditsioonilised korporatsioonid enam paljusid saksa tudengeid ei köitnud ja selle asemel koonduti Saksamaa eeskujul nn *Kameradschaft*'i.

Eesti sisepoliitistel muutustel sarnast mõju baltisakslaste seas levinud meeleoludele ei olnud. Konstantin Pätsi poolt läbi viidud riigipööre 1934. aasta märtsis nende seisukohalt suuri muutusi kaasa ei toonud. Pätsi poliitika oli üldjoontes vähemusrahvuste suhtes sõbralik ja näiteks kulturomavalitsuse seadus jäi endiselt kehtima, samuti tegutsema saksa koolid, kogudused, mittepoliitilised organisatsioonid jne. Siiski võis „vaikiv ajastu“ kaudselt soodustada sakslaste kapseldumist, kuna parlamentaarne tegevus katkes ja suuri rahvusüleseid organisatsioone Eestis ei leidunud.

Baltisakslased ei vaadanud sel ajal siiski oma tulevikule kuigi optimistlikult, sest saksa elanikkonna vanuselise struktuuri ning noorte väljarände tõttu kahanes nende arv endiselt järjepidevalt. Mõneti lohutav oli Saksamaa hoolitsev hoiak rahvusaaslaste suhtes. Saksamaal kõneldi

Ida-Euroopa saksa rahvusgruppide ajaloolisest missioonist ja nende püsijäämise vajadusest, mille tõestuseks oli saksa vähemusgruppide, teiste seas baltisakslaste, materiaalne toetamine, mille abil peeti suurel määral üleval saksakeelseid koole ja kogu baltisaksa kultuurielu Eestis.

Saksamaale, ehkki mitte avalikult, orienteerus 1930. aastate teisel poolel ka Eesti Vabariigi juhtkond, uskudes, et kahest suurest naabrist, NSV Liidust ja Saksamaast, on Eestile vähem ohtlikum Saksamaa. Kõigele lisaks oli Saksamaa Eesti kõige olulisemaks majanduspartneriks. Samuti peeti Eestis oluliseks kahe maa sõjalist koostööd, mille väliseks küljeks olid kõrgete sõjaväelaste vastastikused visiidid.

Kõige halvemaks stsenaariumiks peeti NSV Liidu ja Saksamaa lähenemist, millesse siiski eriti ei usutud. Ometi sai see tegelikkuseks, päädides NSV Liidu ja Saksamaa mittekallaletungilepingu sõlmimisega 23. augustil 1939 Moskvast, mis on läinud ajalukku välisministrite nime järgi Molotovi-Ribbentropi paktina (MRP). Lisaks avalikule mittekallaletungilepingule sõlmiti samas veel salajane lisaprotokoll, millega kaks totalitaarset riiki jaotasid omavahel ära Ida-Euroopa, leppides kokku mõjusfäärides.

Molotovi-Ribbentropi paktil oli mitu fataalset tagajärge. Esiteks võimaldas see Saksamaal 1. septembril 1939 rünnata Poolat, mille tagajärjel puhkes Teine maailmasõda. Teiseks lubas salasobing Saksamaaga tungida ka NSV Liidul kallale Poolale ning haarata endale MRP-ga kokkulepitud osa sellest riigist. Kolmandaks oli MRP-ga otseselt seotud NSV Liidu agressiivne tegevus Baltimaade vastu ning vastastikuse abistamise paktide pealesurumine, millega NSV Liit sai õiguse Eestisse ja teistesse Balti riikidesse paigutada oma sõjaväe, millega muutusid need sisuliselt NSV Liidu protektoraatideks. Ja lõpuks oli just MRP-ga seotud baltisakslaste ümberasumine, nagu ka muud rahvastiku ümberpaigutamised Saksamaa ja NSV Liidu vahel aastail 1939–1941, milles lepiti põhimõtteliselt kokku siiski alles 28. septembril 1939, pärast Poola purustamist.

MRP lisaprotokoll pidi poolte kokkuleppe kohaselt jääma salajaseks. Saksa välisminister von Ribbentrop pidas vajalikuks alles 7. oktoobril 1939, kui Saksamaal käisid juba täie hooga ettevalmistused baltisakslaste äratoomiseks, isiklikult informeerida Saksa saadikuid Tallinnas, Riias ja Helsingis Balti alade jaotamisest huvisfäärideks, nõudes kategooriliselt, et välditaks igasuguseid selgitusi sellel teemal. Väheusutav on, et Saksa diplomaatilised esindajad ei olnud selleks ajaks salaprotokollist üldse midagi kuulnud, sest mitmesuguseid spekulatsioone selle kohta liikus diplomaatilistes ringkondades juba alates sõlmimisele järgnenud päevadest, infokilde pudenes ka Saksa ametkondadest ja Saksa võimuringkondadele lähedalseisvatest allikatest. Peale selle viidati salasobingule ja püüti mõistatada selle sisu üle demokraatlike riikide ajakirjanduses. Kahtlemata pidi salaprotokoll kohta olema mõningast informatsiooni ka Eesti juhtkonnal, kuigi Saksamaa ja NSV Liidu esindajad põiklesid vastusest kõrvale või eitasid kokkuleppe olemasolu, kui nende poole selles küsimuses pöörduiti. Kui palju teadsid salaprotokollist esimestel nädalatel peale selle sõlmimist baltisakslased, ei ole aga teada.

Olenemata sellest, kui palju ja mida täpselt teati MRP salajasest lisaprotokollist, oli õhus ärevust ja pinget, sest juba 1. septembril 1939 puhkes Saksamaa kallaletungiga Poolale Teine maailmasõda ning 17. septembril järgnes Punaarmee sissetung Poolasse. Nagu sellest veel vähe oleks, jahmatas Eestit NSV Liidu reaktsioon 15. septembril 1939 Tallinna sadamas interneeritud Poola allveelaeva „Orzeł” põgenemisele sealt 18. septembril, mis andis NSV Liidule sobiva ettekäände jätkata huvisfääride poliitika realiseerimist. Eestile avaldati sõjalist ja poliitilist survet NSV Liidu sõjaväebaaside lubamiseks oma territooriumile, mis andis ka soovitud tulemuse vastastikuse abistamise pakti ehk baasidelepingu allakirjutamise näol Eesti Vabariigi ja NSV Liidu vahel 28. septembril 1939. Nõnda hoiti ilmselgelt ära sõja kohene puhkemine, kuid selle hinnaks Eestile oli idanaabri sõjaväe maalelubamine.

Eesti jaoks kriitilistel päevadel langetati Berliinis otsus baltisakslaste ümberasustamiseks Eestist ja Lätist. Oluline roll Eesti ja Läti baltisakslaste äratoomise otsuse tegemisel Berliinis näib olevat olnud Läti natsionaalsotsialistide juhil Erhard Kroegeril. Ta kohtus 25. septembril SS-i juhi Heinrich Himmleriga, kellelt sai teada Eesti ja Läti NSV Liidu huvisfääri kuulumisest, nende riikide oodatavast peatselt ülevõtmisest viimase poolt ning seoses sellega Saksamaa kavatsusest sõlmida NSV Liiduga kokkuleppe kaitsegarantiidest baltisakslastele Eestis ja Lätis. Saksamaa võimuringkondades olevat peetud võimalikuks enim ohustatud sakslased – eelkõige Saksa poliitiliste ametkondadega koostööd teinud baltisaksa poliitikud ja sõjaväeteenistuseks kõlblikud noormehed – NSV Liidu kallaletungi eest õigeaegselt Saksamaale ära tuua. Kroeger aga kinnitanud, et NSV Liidu okupatsiooni korral võiksid ohtu sattuda kõik kohalikud sakslased, millega ta olevat veennud Himmlerit kõikide baltisakslaste päästmise vajaduses. Viimane omakorda pöördus Adolf Hitleri poole, kellelt sai järgmisel päeval põhimõttelise nõusoleku baltisakslaste evakueerimiseks – just seda mõistet kasutati Saksa ametkondades veel ka oktoobrikuu esimestel nädalatel, kui räägiti sakslaste ümberasustamisest Saksamaale.

Samal ajal, kui NSV Liit surus Eestile ja Lätile peale baaside lepingud ning Berliinis oli otsustamisel baltisakslaste ümberasumise küsimus, algasid Moskvas Saksamaa ja NSV Liidu järjekordsed kõnelused, mille tulemusel need Poola purustamise järel vahetuteks naabriteks muutunud suurriigid kavatsesid sõlmida piiri- ja sõpruselepingu. Saksamaa soovis äsja Berliinis tehtud otsuse valguses küsida NSV Liidult ka nõusolekut baltisakslaste ümberasustamiseks, sest uues geopoliitilises olukorras tuli Baltikumis arvestada ka Moskva arvamusega. Nii teatati 27. septembril Saksa välisministeeriumist juba Moskvas viibivale välisminister von Ribbentropile, et ta võtaks läbirääkimistel NSV Liiduga otsekohe päevakorda baltisakslaste äratoomise Saksamaale. Välisministrit teavitati Saksa laevade kohesest valmisolekust sakslastele

järgi tulla, ent kinnitati üle, et kokkulepe NSV Liiduga baltisakslaste ümberasustamiseks on vajalik. Järgmisel päeval, 28. septembril anti von Ribbentropile täiendavaid instruksioone kokkuleppe sõlmimiseks ümberasumise kohta. Samal ajal toimunud Eesti Vabariigi vastupanuta alistumine Moskva diktaadile oli Saksamaale kergenduseks, kuna sõja puhkemise korral oleks viimane pidanud tõenäoliselt kiirkorras evakueerima oma kodanikud ja ilmselt asuma kaitsma ka Eesti kodanikest sakslasi.

28. septembri öhtul kirjutatigi Moskvast alla NSV Liidu-Saksamaa sõpruse- ja piirilepingule, mille üks salajane lisaprotokoll käsitles NSV Liidu huvipiirkondades asuvate Saksa kodanike ja saksa päritolu inimeste ümberasustamist Saksamaale või selle huvipiirkondadesse. Kokkuleppega kohustus NSV Liit mitte takistama ümberasumiseks soovi avaldavate sakslaste lahkumist ja nõustus, et protsess toimub Saksamaa eestvedamisel kokkuleppel asukohariigiga. Protokolliga leppisid osapooled veel kokku, et ümberasujate varalised õigused peavad olema kaitstud, millega viidati mahajäänud vara kompenseerimise vajadusele. Küsimuse all ei olnud ainult baltisakslased, vaid kokkulepe puudutas põhimõtteliselt mitmesaja tuhande NSV Liidu territooriumile ja huvisfääri jäänud sakslase ümberasustamist, mis toimus aastail 1939–1941 Läänemerest Musta mereni eraldi lepingute alusel omaette aktsioonidena.

Niisugune asjakäik pidi rahustama ka üksikuid hästi informeeritud baltisakslaste liidreid, kes teadsid NSV Liidu nõudmistest Eestile. Olukorra tõsidusest aru saades olid nad kohe võtnud ühendust Saksa ametkondadega Berliinis ja saadikuga Tallinnas Hans Frohweiniga, paludes sõja puhkemise korral võtta kohalikud sakslased Saksa *Reich*'i kaitse alla. Selle all mõeldi vähemalt kohalike sakslaste kuulutamist Saksa kodanikeks, aga ühe võimalusena nähti ka baltisakslaste evakueerimist. Vastust ei jäädud aga tegevusetult ootama. 27. septembril otsustasid Tallinnas kogunenud saksa kulturomavalitsuse täitevorgani kultuurvalitsuse tuumikliikmed igaks juhuks lasta trükkida

saksa kulturomavalitsuse liikmetele kolmekeelse isikut tõendava dokumendi ja moodustada töökolleegiumi, mis pidanuks viima sõjaolukorra tekkimisel läbi rahvusgrupi evakueerimise. Astunud sammudest teavitati 28. septembril ka Saksa saadikut Tallinnas, kes ei teadnud siis ega ka mõned päevad hiljem veel, et Saksamaa on otsustanud baltisakslased ümber asustada. Tegelikult teadsidki ümberasumisest väga vähesed ning nad olid kohustatud sellest vaikima, mistõttu ümberasumise ettevalmistused toimusid saladuskatte all.

Vastastikuse abistamise leping Eesti ja NSV Liidu vahel ning samasugune leping Läti ja NSV Liidu vahel (see allkirjastati küll alles 5. oktoobril 1939, aga Eesti alistumine ei jätnud ka Lätile muid valikuid) ei katkestanud baltisakslaste Saksamaale toimetamise ettevalmistusi, ehkki Balti riigid olid näiliselt säilitanud oma iseseisvuse ning baltisakslased võinuks justkui tunda end kodumaal endiselt turvaliselt.

Ettevalmistused kujunenud olukorras pigem kiirenesid ja selle põhjused on kahetised. Ühelt poolt ei tehtud Saksamaal illusioone, et NSV Liidu nõudmised Balti riikidele piirduvad sõjaväebaasidega, ning loomulikult kuulus Saksamaa strateegiliste eesmärkide hulka NSV Liidu ründamine ja purustamine, mis toonuks rahvuskaaslastele kaasa sõjaõudused ja terrori, mille eest nad tuli ära tuua. Teisalt on tõenäoline, et baltisakslaste ja hiljem ka muude saksa rahvusgruppide ümberasustamisega tahtis Saksamaa jätta välispoliitiliselt muljet huvisfääride kokkuleppe püsivusest NSV Liiduga, loobumisest varasematest pretensioonidest ja huvidest saksa rahvusvähemusega aladel, pidades silmas, et seni oli Saksamaa endiste piiride taastamine ühes rahvuskaaslaste kaitsmisega olnud Hitleri-Saksamaa agressiivse välispoliitika nurgakiviks. Seda kaarti kasutades hõivati Tšehhoslovakkialt 1938. aastal Sudeedimaa, 1939. aasta kevadel Leedult Memeli (Klaipėda) piirkond ja rünnati 1939. aasta septembris Poolat.

Peale välispoliitilise mõõtme oli ümberasumisel väga selge rassi- ja rahvuspoliitiline mõõde. Nimelt otsustas

Saksamaa võimuladvik pärast Poola sõjakäiku kasutada välismaal elavaid sakslasi, keda kutsuti sel ajal rahvussakslasteks (saksa keeles *Volksdeutsche*), vallutatud Poola alade ümberrahvastamisel – germaniseerimisel, millega kaasnes sadade tuhandete poolakate ning kogu juudi elanikkonna ümberasustamine ning hävitamine. Toimuva ideoloogiliseks põhjenduseks oli „eluruumi“ (*Lebensraum*) kontseptsioon, mille järgi tuli Saksamaa poolt Ida-Euroopas vallutatud alad saksastada nende koloniseerimise teel. Kahtlemata oli baltisakslaste ümberasumine vallutatud Poola alade ümberrahvastamise katalüsaator, kuid vaevalt oleks nende ümberasumise toimumata jäämine peatanud vallutatud Poola ümberrahvastamist, äärmisel juhul vaid lükanud seda mõnevõrra edasi.

Sakslaste ümberasustamisest teatavaks tegemise ajaks peetakse reedet, 6. oktoobrit 1939. Sel päeval pidas Hitler Poola vastu võidetud sõja puhul Berliinis Saksa Riigipäeval kõne, milles märkis, et kogu Ida- ja Kagu-Euroopas elavad mittelejulised saksa rahvusgrupid, mis põhjustavat riikidevahelisi arusaamatusi, ja andis mõista, et nende ümberasustamisega konfliktide puhkemise oht väheneb. Vähemalt osadest kahtlemata tähelepanelikult Hitleri kõnet kuulanud baltisakslaste mälestustest ilmneb, et nad ei saanud aru, et see käis ka baltisakslaste kohta. Jääb küll arusaamatuks, kas kõnet kuulanud baltisakslased ei lugenud ennast Ida-Euroopa sakslaste hulka kuuluvaks või ei arvanud, et nad riikidevahelisi arusaamatusi võiksid põhjustada; elujõuliseks rahvusgrupiks polnud aga juba aastakümneid väljasuremisohu tajunud baltisakslastelgi põhjust ennast pidada. Igal juhul võis sõnumi ignoreerimisele kaasa aidata seegi, et eelseisvast ümberasumisest teadsid 6. oktoobril veel väga vähesed. Üheks sõnumitoojaks baltisakslastele pidi olema saksa kultuuroromavalitsuse president Eestis Helmut Weiss, keda oli eelseisvast aktsioonist teavitatud tema Berliinis viibimise ajal juba oktoobri alguses, kuid kes tohtis kodumaale jõudes sellest avalikult rääkida alles pärast Hitleri kõnet.

Weiss saabus Berliinist Tallinna 7. oktoobri hommikul, misjärel kiirustas Saksa saatkonda kohtumisele saadik Frohweiniga. Seal anti talle edasi Hitleri ettepanek Eesti sakslaste ümberasumiseks. Sama päeva pärastlõunal kogunesid kitsamas ringis baltisaksa juhtivad isikud, et ettepanekut arutada. Kohalolnud olevat üksmeelselt toetanud ümberasumist, mida Saksa propagandaaparaat ja ka baltisakslased ise hakkasid kujutama „tagasipöördumisena kodumaale“ ehk saksakeelse motona „Heim ins Reich“ või lihtsalt *Führer*’i kutsena.

Nähtavasti ei pühendanud Berliin esialgu baltisakslasi ega Saksa saatkonda ümberasumise tingimustesse ega kõneldud ka lahkumise eeldatavast ajagraafikust. Sellest hoolimata kiirustasid baltisakslased ja kohalik Saksa saatkond tegema kõikvõimalikke oletusi, millega külvati segadust juurde. Baltisaksa juhtivate tegelastega 7. oktoobri õhtul kohtunud Saksa saadik Frohwein olevat soovitanud sakslastel võtta endile välispassid ja laevadele minna ning avaldanud arvamust, et ümberasumise kokkulepet Saksa ja Eesti vahel ei ole tarvis, ehkki baltisakslased arvasid vastupidist ning püüdsid saadikut veenda, et riikidevaheline kokkulepe on vajalik ümberasumise õiguslike ja varanduslike küsimuste reguleerimiseks. Kohtumisel osalenutest ei teadnud ilmselt mitte keegi, et juba 28. septembril olid Saksamaa ja NSV Liit sakslaste ümberasumises kokku leppides paika pannud, et ümberasumine toimub Saksamaa ja sakslaste asukohariikide kokkulepete alusel.

Saksa saadik ei teadnud ka seda, et Berliinis oldi juba 7. oktoobril valmis astuma Tallinnaga läbirääkimistesse, ehkki nädalavahetuse tõttu lükkus nende algus esmaspäevale, 9. oktoobrile, ega sedagi, et Saksa välisministrium pidi hoolitsema ümberasumise poliitiliste küsimuste lahendamise eest Balti riikidega ning vastutama baltisakslaste eest nende opteerumiseni Saksa kodakondsusesse, samas kui sakslaste paigutamine laevadele ja vastuvõtmine Saksamaal pidi kuuluma SS-i kompetentsi.

Olemata niisiis teadlik Berliinis paika pandud ümberasumise korralduslikust küljest, tõttas Saksa saadik

Frohwein siiski 7. oktoobri õhtul kohtuma Eesti välisministri Karl Selteriga, et teavitada teda baltisakslaste ümberasumisest. Veel samal õhtul sai endine saksa kultuuroromavalitsuse president ja riiginõukogu liige Wilhelm von Wrangell kutse ilmuda järgmisel hommikul Eesti president Konstantin Pätsi juurde, sest president soovis järele uurida, kas temani jõudnud kuuldused baltisakslaste ümberasumisest vastavad tõele. Koos baltisaksa töösturi Martin Lutheriga presidenti külastanud Wrangell olevat ümberasumise põhjusena viidanud küll baltisakslaste kahanevale rollile Eestis, ent teinud Eesti juhtkonnale ka ettevaatlikus sõnastuses etteheiteid baasidelepingu pärast, selgitades, et vastupanu korral venelastele oleksid sõjaväekohuslastest sakslased kaitsnud kodumaad, relv käes. Wrangell kinitanud, et kujunenud olukorras ei saavat sakslasi jätta kaitsetult enamlaste meelevalda ja seetõttu soovitatakse rahvuskaaslastel Saksamaale ümber asuda.

Vaatamata sellele, et oli pühapäev, kogunes 8. oktoobril sakslaste ümberasumist arutama Eesti Vabariigi valitsus, mis koostas kommünikee, mille tekst avaldati järgmise päeva ajalehtedes. Selles toetati Saksamaa soovi sakslased ümber asustada, lubati aidata kaasa sakslastest kaaskodanike lahkumisele ning rõhutati vajadust sõlmida Saksamaa ja Eesti vaheline kokkulepe Eesti kodanikest sakslaste ümberasustamiseks.

Ent juba enne, kui teade peatselt ümberasumisest avalikuks tehti, tekkisid kuuldused baltisakslaste kiirest evakueerimisest. Selle algeks võib pidada päev enne Hitleri kõnet toimunud Saksa Tallinna ja Riia saadikute informeerimist transpordilaevade välja saatmisest baltisakslaste äratoomiseks. Kui Saksa saadik Eestis Hans Frohwein olevat Saksamaa kavatsusest juhtivatele baltisakslastele teada andnud, olevat need palunud aktsioon edasi lükata, sest kardeti, et reisiaurikute ootamatu ilmumine võiks kutsuda esile paanika Eesti elanikkonnas. Ent nähtavasti oligi Saksamaa huvides ümberasumise õnnestumiseks külvata vähemasti baltisakslastes lahkumispaanikat. Seda

eesmärki võis täita 6. oktoobril Pärnu sadamasse saabunud Saksa transpordilaev "Orotawa". Suure Saksa laeva ootamatu saabumine tekitas kogu linnarahvas elevust. Mingitel seletamatutel asjaoludel levisid ka kuuldused, nagu oleks laev tulnud Eestis olevaid poola põllutöölisi Saksamaale viima. Tegelik põhjus selgus juba üsna pea.

Paanilistes kuulujuttudes, mis Saksamaa esialgse kiirustamise tõttu tekkisid, seostati baltisakslaste lahkumist Punaarmee saabumisega, ehkki alates ümberasumise teadaande ilmumisest veendi avalikkust, et mistahes seosed nende kahe sündmuse vahel puuduvad. Eesti ajakirjandus kahtlustas kuulujuttude õhutamises peamiselt kohalikke sakslasi, kes olevat ümberasumise teate avalikuks tuleku järel levitanud jutte Eestit ees ootavast enamlaste sissevoolust ja terrorist.

Ajakirjanduses kõlanud väited saavad kinnitust mitmes mälestuses. Baltisaksa aadlidaamiga abielus olnud rootslane Carl Mothander on väitnud, et sai pühapäeva õhtul, 8. oktoobril oma kodus Tohisoo mõisas Wilhelm von Wrangellilt telefonikõne, milles tal soovitati järgmisel päeval Tallinna ilmuda. Sealjuures olla talle öeldud järgmist: „Esimesed transpordilaevad on juba reidil ankrus. Kolme ööpäeva jooksul peavad kõik pardale minema. Enne enamlaste tulekut peavad laevad läinud olema.“¹ Samasuguse korralduse olevat pühapäeval telefoni teel oma abikaasalt saanud Pärnus elanud baltisakslane Stella Thomson. Tema abikaasa Waldemar oli saksa praost, kes oli käsutatud 8. oktoobril Tallinna nõupidamisele, kus teavitati üle Eesti kohale tulnud baltisakslaste esindajaid ümberasumise läbiviimise abinõudest. Suure tõenäosusega instrueeriti kokkutulnuid, et baltisakslastele tuleb jätta võimalikult vähe mõtlemisaega otsuse langetamiseks ning teadanne peaks edastatama korraldusena, mille täitmatajätmise korral järgnevad ebameeldivad tagajärjed.

Hirmujuttudele kommunistidest andsid hoogu tõepoolest, nagu mälestustes kirjeldatud, ootamatult reidile ilmunud Saksa transpordilaevad, mis väidetavalt ootasid rahvuskaaslasi kolme päeva jooksul pardale, ning

see, et ümberasumise asemel räägiti „evakueerimisest“. Sellises olukorras ei olnud paljusid sakslasi vaja veenda ümberasumisele, sest Eestist taheti iga hinna eest põgeneda. Tollaseid tsensuuriolusid kombates kirjutas Eesti ühe juhtivama ajalehe Päevaleht peatoimetaja sakslaste propagandast, väites, et eksisteeris kihutustöö väljarändamiseks, mida teinud „führerid ja führerikesed“, kes ajasid „inimestele hirmujudinaid peale“.² Ümberasumisele kaasa elanud eestlase Elsbet Pareki arvates sisendati baltisakslastesse ümberasumise organiseerijate poolt sihilikult ja järjekindlalt hirmu kommunismi ees. Ta on kirjutanud: „Neile [baltisakslastele] tehti selgeks, et Balti väikeriigid langevad paratamatult N. Liidu võimu alla – ja et kommunistlik kord mitte ainult ei võta neilt kõik varandused, vaid ühtlasi hävitab ka kodanluse klassi kuuluvad – teostab klassivõitlust kõige julmema kujul.“³

Taoliste kuulduste levimine valmistas meelehärmi Eesti idanaabrile. NSV Liit kartis, et baltisakslaste ümberasustamisega kiirustamine võib välja paista „põgenemisena“, mis kahjustab nende ettevõtmisi Balti riikides. Saksamaa põhjendas ümberasumisega ruttamist ühelt poolt eesootava talvega, mis häirivat laevaliiklust, kuid teiselt poolt olevat Baltikumi põliselanikud olnud sakslaste suhtes negatiivselt meelestatud. Siiski võeti hoogu maha ja oodati ära ümberasumise kokkuleppe sõlmimine Eesti ja Lätiga. Enne seda ei toimunud baltisakslaste opteerumist Saksa kodakondsusesse ning ükski Eesti või Läti kodakondsusega sakslane ei saanud astuda ümberasumislavale. Lisaks tuli baltisakslaste liidritel, Saksamaa esindajatel ning samuti ka Eesti võimudel hakata tekkinud kuulujutte korduvalt ajakirjanduse vahendusel ümber lükkama.

Esmaspäeval, 9. oktoobril algasid Tallinnas läbirääkimised ümberasumisprotokolli sõlmimiseks Eesti ja Saksamaa vahel. Läbirääkimiste käigus selgus, et Saksamaa ei soovi ümberasumisega enam kiirustada, Eestile tehti ettepanek pikendada ümberasumise tähtaega 1940. aasta veebruari lõpuni, mida pikendati lõpuks

koguni 18. maini 1940. Protokoll allkirjastati 15. oktoobril ja see jõustus 16. oktoobril. Viiest artiklist koosnenud protokoll hõlmas kodakondsusest ja sõjaväeteenistusest vabastamise korda, majanduslikke küsimusi, varanduste ülekandmist Saksamaale.

Saksamaa nõustus ümber asustama kõik kultuur-omavalitsuse rahvusnimekirjadesse kantud või sise-ministeeriumi poolt välja antud tunnistuse järgi saksa rahvusesse kuuluvad isikud, samuti nende abikaasad, lapsed ja vanemad. Samuti võttis ta kohustuse asustada ümber riiklikul, omavalitsuse või erahoolekandel olevad saksa rahvusest Eesti kodanikud ning raviasutustes viibivad ja vanglates karistust kandvad sakslased. Sõjaväeteenistuses viibivad sakslased olid kohustatud esitama avalduse sõjaväevõimudele vabastamiseks end teenistusest ümberasumise eesmärgil. Kodakondsusest lahkujal pidi ära võetama isikutunnistus või välispass (kui see oli olemas), mille vastu anti tunnistus, mis kehtis ainult lahkumisel Eestist mõnel Saksa ümberasumislavale. Tunnistuse saanud isik oli kohustatud Eestist lahkuma, erandi moodustasid majanduslike huvide „rahuliku likvideerimise“ otstarbel Eestisse ajutiselt jäänud sakslased.

Protokollis määrati samuti kindlaks kaasavõetava vara suurus ja väärtpaberite-hoiuste-vekslite üleandmise kord. Saksa saatkonna juurde pidi loodama Saksa Usaldusvalitsus, millele tuli üle anda kogu ümberasujate kinnisvara. Samuti võttis usaldusvalitsus ühisvastutuse lahkuvate sakslaste võlgade ja kohustuste eest. Naiivses lootuses säilitada Saksamaaga usalduslikud poliitilised vahekorrad, tihendada majanduskontakte ja suurendada kaubavahetust, ei mõelnud Eesti valitsus, millised on ümberasumisega kaasnevad majanduslikud kahjud ning mida tähendab Eesti jaoks korraga suure hulga erialaspetsialistide, nagu arstide, teadlaste, inseneride jpm valdkondade asjatundjate, lahkumine. Eesti majandusest viidi välja ka ümberasujate kinnisvara, aktsiate ja võlakirjade müügist laekuvad summad, mis kanti Saksa Usaldusvalitsuse poolt üle Saksamaale.

Läbirääkimiste käigus kerkis päevakorrale ka kultuuriväärtuste väljaviimisega seonduv, kus Eesti pool ei kavatsenud sakslastele hinnaalandust teha; lähtuma pidi kultuurivarade väljaviimise seadusest, väljaveetavatele kultuuriväärtustele tuli hankida haridusministeeriumi luba. Kultuurivarade hindamiseks loodi spetsiaalne komisjon. Kultuurivaradega seonduv oli õigupoolest ainuke valdkond, kus Eesti riik saavutas oma tahtmise, sest Saksamaa olnuks huvitatud ka nende väljaviimisest.

Ümberasumise protokollis sõlmimise ajaks olid ettevalmistustööd sakslaste Eestist äraviimiseks kestnud juba mitu päeva. Ümberasumise tehniline pool jäeti baltisakslaste endi hooleks, kuigi formaalselt juhtis ümberasumist Eestis Saksa saatkonna juurde moodustatud ümberasumiskeskus. Saksa kultuuromaavalitsuse juurde loodi kohalike sakslaste poolt ümberasumisstaap. Eesti jagati 15 ümberasumisringkonnaks, mida juhtisid ringkonnavolinikud. Tallinnas, kus elas kõige enam sakslasi, olid ringkonnad omakorda jaotatud tsoonideks. Peale selle moodustati spetsiaalsed üksused ümberasujate sujuvaks laevale paigutamiseks, transpordiküsimuste lahendamiseks ja majandusnõuandlad varadeklaratsioonide koostamiseks.

Ümberasumise logistilise ja praktilise korralduse kõrval tuli Saksamaa ametkondadel ja baltisaksa rahvusgrupi liidritel julgustada ja harvemini ka veenda baltisakslasi vabatahtlikult jätma oma kodu ja kodumaa ning minema enamuse jaoks tundmatule maale. Lihtsam oli nende baltisakslastega, kes olid juba otsustanud igal juhul kodumaalt ära minna, kas siis hirmust venelaste sissetungi ees või sümpaatiast Saksamaa, natsionaalsotsialismi või Adolf Hitleri vastu. Ümberasumise teadaande järel vallandunud paanika oli seejuures aktsiooni õnnestumist silmas pidades kasulik, sest nagu on meenutanud Saksa kultuurivalitsuse sekretär Oswald Hartge, olid esimestel päevadel pärast ümberasumise teadaannet Tallinnas Toompeal kultuurivalitsuse juures tunglevad sakslased NSV Liidu hirmus nõus kõik maha jätma, et pääseda võimalikult kiiresti turvalisemasse kohta kui Eesti. Teatavasti olid

baltisaksa liidrid need, kes Berliini võimukandjaid ja kõrgemaid ametnikke palusid ja veensid, et Saksamaa baltisakslased Punaarmee ning prognoositava kommunistliku terrori eest päästaks.

Lisaks leidis ka lihtsaid baltisakslasi, kes ei tarvitsenud 1939. aasta sügisel taibata, milline oht nende kodumaad varitseb, kuid keda mõjutasid rahvusgrupi liidritel tulnud sõnumid, et ümberasumine on baltisakslastele kohustuslik. Nimelt selliseid sõnumeid võis välja lugeda baltisaksa juhtivate tegelaste rahvuspatriotilistest üleskutsetest ja sõnavõttudest, aga ka Berliinist tulnud ametnikelt ning Saksa propagandast.

Keerulisem oli veenda neid, kes olid tugevamini klammerdunud oma kodumaa külge ja võimalik, et tundsid Saksamaaga kõigest keelelist, aga mitte ajaloolist ja kultuurilist sidet, pidades baltisakslasi unikaalseks rahvusgrupiks. Lisaks selgus üsna pea, et baltisakslasi ei asustada ajaloolisele Saksamaale, mida kutsuti *Altreich*'iks, vaid Poolalt vallutatud aladele. Ära langes ka kohene NSV Liidu sõjaline oht. Selle asemel kinnitasid Eesti ajalehed üksteise võidu Eesti Vabariigi suveräänsuse ja neutraliteedi püsimist. Mõistagi oli rahustavaks märgiks, et NSV Liidu vägede saabumisel, mis langes kokku sakslaste lahkumise algusega, ei toimunud kokkupõrkeid ning riigikord jäi muutumatuks. Sündmuste rahumeelne areng ja teadvustamine, et uus elukoht pole mitte Saksamaal, vaid Poolas, pani nii mõnegi sakslase ümber mõtlema, sest esialgu pealesunnituna näivale evakueerimisele oli olemas alternatiiv, mis ei näinud lahkumisest sugugi halvem.

Saksa saadik Frohwein pani samuti tähele, et baltisakslased räägivad omavahel ümberasujate ebakindlast tulevikust, mida tõtati veel enne baltisakslaste transportimise algust ümber lükkama. Sõltumata sellest, kuidas hinnati baltisaksa traditsioone ja kui suureks kodumaa patrioodiks ennast peeti, oli enamusele baltisakslastele tähtis majanduslik kindlustunne, mida ei saanud neile mõistagi lubada baltisaksa rahvusgrupi liidrid, vaid Saksamaa. Suurele osale sakslastest mõjus rahustavalt teadasaamine,

et nende ärasõit ei pidanud algama enne Saksamaa ja Eesti Vabariigi ümberasumise kokkuleppe sõlmimist, millega pidi muuhulgas lahenema varade saatus. Kuna paljud sakslased olid Eesti mõistes jõukad, siis oli mõistetav, et muretseti oma kinnisvara, säästude ja ettevõtete ning äritegevuse pärast. Tuleviku pärast muretsejatele kinnitati, et neile kindlustatakse uues elukohas eluase, toit, rõivastus ja töö ning ka Eestisse mahajääv vara asendatakse võimalust mööda natuuras ning raha kantakse üle. Edaspidi hakkasid ilmuma lood ettevalmistustest ümberasujate vastuvõtmiseks, nende saabumisest ning sisseseadmisest uuel kodumaal. Need olid propagandahõngulised, kuid vastasid ometi paljuski tõele.

Kõige enam panustati ümberasumise propagandas baltisakslaste rahvustundele ja kõneldi „uutest ülesannetest“. Helgele tulevikule Saksamaal vastandati perspektiivitu ja sünge tulevik endisel kodumaal. Baltisaksa sisserändajatele töötati vallutatud Poolas kompaktset asustusala, mis pidi tugevdama baltisakslaste ühtekuuluvustunnet. Seevastu mahajääjaid kujutati nimesid küll nimetamata oma rahvuse reetjatena, kellega ähvardati sidemed katkestada. Lapsevanemaid hoiatati, et Eestisse jäädes võõrutavad nad nii enda, aga mis veel hullem, ka oma lapsed saksa rahvusest ja ühiskonnast. Selles mõttes oli vanemal põlvkonnal lihtsam, sest nad said Eestisse jäädes kahju teha vaid endale.

Esimesed märgid lakkavast rahvustööst avaldusid juba üsna varakult, enne esimeste sakslaste ärasõitu. Saksa keelsetes koolides lõppes õppetöö 10. oktoobril, üksteise järel likvideeriti saksa organisatsioonid, suleti ajalehti jne. Novembri lõpus, kui suurem osa sakslasi oli juba lahkunud, tehti otsus Saksa kultuuro-mavalitsuse likvideerimise kohta. Kõigele vaatamata leidis baltisaksa ja veel enam segaperekondi, kes jäid Eestisse ning panid saksa koolide sulgemise tõttu oma lapsed eesti koolidesse.

Esimene transport ümberasujatega väljus 18. oktoobril Tallinna sadamast. Esimesele laevale paigutati üle 500 ümberasuja, kellest enamus oli Narvast ning Haapsalust,

ehkki lisaks mujalt saabunutele mahtus laevale ka Tallinna sakslasi. Kaugemalt tulnud olid paaniliste meeleolude tuules varakult Tallinna saabunud, esimesed neist juba 9. oktoobril. Wilhelm von Wrangelli andmetel olid kõige esimeste saabujate hulgas paanikasse sattunud Narva sakslased, kes olid kodulinnast lahkunud ärasõidu kutset ootamata. Varakult saabunud olid sunnitud ettevalmistuste aeglustumise ja läbirääkimiste kestmise tõttu elama nädalapäevad Tallinna kooli- ja seltsimajades. Edaspidi ei tohtinud omal algatusel sadamalinnasõita, korralduse kodukohast lahkumiseks pidi andma kohalik ringkonnajuhataja.

Eestis oli kolm sadamat, mille kaudu Saksamaale lahkuti. Enamik ümberasujatest läks Tallinna kaudu, Pärnust läksid Pärnumaa ja Viljandimaa ning Kuressaarest Saaremaa sakslased. Tallinna sadamast väljus 1939. aasta sügisel kokku 15 transportalust ümberasujatega, lisaks veel kaks Pärnust ja üks Kuressaarest. Ümberasumise kõrgpunkt langes oktoobri lõppu ja novembri algusse ning aasta lõpuks oli aktsiooni korraldajate andmetel Saksamaale läinud peaaegu 12 000 inimest. 1940. aasta talvel väljus Tallinnast veel kolm transporti raudteetsi. Baltisakslaste ümberasumine Eestist loeti lõppenuks 18. mail 1940, kui Tallinna sadamast lahkus viimane laev rohkem kui 450 ümberasujaga. Siiski lahkus viimasest ümberasumiselaevast erinevatel põhjustel maha jäänud sakslasi peamiselt Saksa kaubalaevadega küll üksikult, küll perekondadega Tallinna kaudu veel mai lõpus ja juuni alguseski.

Saksamaale ümberasunute täpne arv ei ole teada. Oletatavasti jäi see 13 000 inimese kanti. Saksa Sisserändajate Keskus (*Einwandererzentralstelle*) registreeris 12 868 Eestist Saksamaale ümberasunut, kuid Eesti siseministeriumis ümberasumisaktsiooni eest vastutanud Oskar Angeluse andmetel lahkus Eestist 12 660 baltisakslast. Siseministeriumi ametlikel andmetel lahkus 18. oktoobrist 1939 kuni 18. maini 1940 ümberasujatena Eesti kodakondsusest 12 129 isikut ning mitmesuguste riikide välispassidega lahkus Eestist Saksamaale 1210 isikut, neist

üle 200 Eesti välispassiga. See ei tähenda, et ümberasujaid oleks olnud 13 339, sest mitte kõik Eesti kodakondsusest lahkujad ei asunud ümberasumise toimumise ajal Saksa- maale, vaid nende hulgas oli sakslasi, kes opteerusid Saksa kodakondsusesse, kuid jäid Saksamaa palvel ja Eesti ametkondade nõusolekuga Eestisse. Erineda võis ka välispassidega Eestist väljarändajate ja Saksamaale sisse- rändajate arvestus. Sõltuvalt kodakondsusest ja muudest asjaoludest võidi neid registreerida ümberasujatena või mitte. Saksamaale saabudes võisid sisserändekeskuses jääda registreerimata teiste riikide kodanikud, kui nad ei kavatsenud oma kodakondsusest loobuda ega taot- lenud ümberasuja staatust ja sellega kaasnenud õigusi. Formaalselt ei lahkunud nad ümberasumise korral- duse raames, vaid asusid ümber Saksamaa nõusolekul. Eesti välispassiga lahkunud inimesed säilitasid esialgu Eesti kodakondsuse, lootes ilmselt olude rahunedes Eestisse tagasi pöörduda.

Välispassidega lahkunuid oleks olnud tõenäoliselt roh- kemgi, kui 1939. aasta sügisel ei oleks alustatud passide ärakorjamist. Arvatavasti oli see seotud paljude eestlaste sooviga koos sakslastega ümber asuda. Nimelt on tol ajal siseministeriumis töötanud Oskar Angelus väitnud, et välispasside ärakorjamise tõttu olevat ümberasumise käigus pääsenud välismaale ainult vähesed eestlased, ehkki soovijaid olnud rohkem. Formaalselt nõudis välis- passidega väljasõidu peatamist majandusministerium, tuues põhjenduseks, et välispassidega soovisid Eestist lahkuda võlgades ja ilma varanduseta sakslased. Seevastu Oskar Angeluse arvates püüti sellega takistada eestlaste pääsemist välismaale, sest miks pidanuks eestlased olema Punaarmee Eestisse paigutamise pärast vähem mures kui baltisakslased? Angeluse andmetel õnnestus osal eestlastel siiski pääseda Saksamaale tänu tema tööandja siseministeriumi mõistvale suhtumisele saksa rahvus- nimekirjadesse kandmisel ning saksa rahvusesse kuulu- vuse tõendi väljastamisel, mida ei kinnita aga sakslaste mälestused. Saksa kultuuro-mavalitsuse rahvusregistrisse

kuulunute ümberasumiseks rahvustunnistuste väljasta- mise eest vastutanud Oswald Hartge on meenutanud, et siseministeriumist olevat talle mitu korda helistatud, et teha etteheiteid, nagu oleks ta eestlastele ümberasumise tunnistusi väljastanud. Kõige arvukamalt lahkus eestlasi Saksamaale siiski sakslastest ümberasujate perekonnaliik- metena, kelle lahkumisele Eesti ametivõimud ümberasu- mise protokolliga kohaselt kätt ette panna ei saanud. Mõned autorid on isegi oletanud, et eestlasi võis ümberasujate hulgas olla tuhande ringis.

Koos baltisakslastega ümberasuvad eestlased äratasid huvi eestikeelses ajakirjanduses, mis jälgis tähelepanelikult ümberasumise ettevalmistust ja käiku. Ajalehtedes ilmus rohkesti sõnumeid ja kommentaare ning kolumnistid kirjutasid pikemaid arvamusaluseid ümberasumise tee- madel; lahkuvatest sakslastest avaldati fotosid, nendega tehti intervjuusid ja vahendati reportaaže laevadele mine- jatest. Erinevalt saksakeelsest ajakirjandusest mainiti ka Eestisse jääjaid, kellesse suhtuti suurema sümpaatiaga kui lahkujatesse. Väljarändajate kohta ei peetud paljaks teha nii mõnigi kord iroonilisi märkusi või pilgata neid näiteks kultuuriväärtuste väljaviimisel vahelejäämise pärast, kaasavõetud majakraami ja riietuse tõttu või mingil muul põhjusel.

Üldises plaanis oli ajakirjandus lahkujate suhtes siiski võrdlemisi neutraalselt või isegi empaatiliselt meeles- tatud. See ei olnud tol ajal sugugi iseenesestmõistetav, pidades silmas eestlaste seas ajalooliselt välja kujune- nud vaenulikku suhtumist baltisakslastesse. Oma roll oli tsenseeritud ajakirjandusolude tingimustes riigivõimu ametlikul retoorikal lahkujate suhtes, mis näiteks Lätis oli võrreldes Eestiga oluliselt vaenulikum ja mõjutas ka sealset ajakirjandust vastavas suunas. Üheks hoiakute suunajaks võib pidada päev pärast protokolliga allakirju- tamist, 16. oktoobril toimunud majandusminister Leo Sepa raadiokõnet, mis hiljem ka mitmetes ajalehtedes avaldati. Kõnes selgitas minister avalikkusele olukorda ja eriti varade küsimusi sel määral, kui see tol hetkel

üldse võimalik oli. Tähelepanu väärivad aga tema kõne lõppsõnad: „Unustame halva, mis meie vahel olnud, ning mälestame seda, mis on olnud hea“. Kuna autoritaarses riigis ja eriti pinevas välispoliitilises olukorras taolist kõnet pidades ei olnud ministril väga palju ruumi oma loominguks ja valitsuse ametlikust poliitikast lahknevate arvamuste esitamiseks, siis on üsna ilmne, et Eesti riigivõim ei soovinud avalikkuses vaenulikke meeleolusid ümberasuvate baltisakslaste suhtes kultiveerida.

Peamiseks ajakirjanduse märklauaks kujunesid just lahkuvad eestlased. Eesti ajalehed panid tähele, et esimese ümberasumise laevaga lahkus koos sakslannast abikaasaga Haljala pastor Martin Nurm. Tema lahkumisest ei pidanud paljuku kirjutada armastatud kirjanik A. H. Tammsaare, kes õhkas baltisakslaste lahkumise sügisel ajakirja Tänapäev veergudel: „Ometi jälle kord meie mees teiste eesotsas. Olnuks see meie teha, me oleksime vististi oma lipu heisanud saksa laeva masti sel tähtsal silmapilgul. Elagu Eesti, ta pojad on maalt põgenedes kõige väledamad.“⁴ Veel valulisemalt reageeriti Paide kirikuõpetaja, linnapea ja Isamaaliidu piirkonna esimehe Gerhard Pärli ümberasumisele. Ajaleht Uus Eesti pidas seda sündmust niivõrd alandavaks, et avaldas tema lahkumise puhul följetoni pealkirja all „Peatud mehed“. Kirjatöö autor leidis, et paljudest ametikohtadest lahkunud Pärli „käänas poolel tosinal asutusel pead maha“. Uus Eesti uskus, et Pärli lahkus oma sakslasest abikaasa õhutusel. Ebameeldivas olukorras lohutati end vähemalt sellega, et „pastlaaluste arv kahaneb“ ja eestlased saavad panna õiged pead õigele kohale.⁵ Pastorid Nurm ja Pärli olid marurahvuslaste silmis oma Saksamaale ümberasumise tõttu kadakasakslased, kelle välimäärajat hoolimata aegajalt toimunud kirglikest debattidest 20. sajandi esimese poole Eesti ajakirjanduses siiski olemas ei olnud. Seetõttu imestas ka kirjanik Karl August Hindrey ümberasumise ajal toimunud ägeda mõttevahetuse taustal, et eestlased ei olnud ikkagi veel selgeks teinud, „kes on kadakas, kes on juba saanud sakslaseks“.⁶

Olenemata sellest, milliseid vaidlusi peeti ümberasujate etnilise kuuluvuse üle Eesti ajakirjanduses, võeti kõik Saksamaale saabunud ümberasujad seal vastu ja paigutati suuremalt jaolt Poolalt vallutatud aladele, millest oli moodustatud kaks administratiivset üksust, Reichsgau Wartheland ja Danzig-Westpreussen. Hinnanguliselt paigutati 66 000–70 000 Eestist ja Lätist 1939–1940 Saksamaale jõudnust umbes 56 000 Warthelandi, sealhulgas 18 000 Posenisse (Poznań), mis oli Teise maailmasõja aastail kõige suurema baltisaksa elanikkonnaga linn.

Irooniliselt ja lihtsustatult on Poolalt vallutatud territooriumil Warthegaus oma rahvuskaaslaste kujutanud sõjajärgsetel aastatel kirjutatud mälestustes Ernst Turmann: „Kõige lühema ajaga leidis igäüks [baltisakslane] oma koha: kellel oli olnud maja, sai maja, põllumees sai maamajapidamise, vabrikant vabriku.“⁷ Tegelikult purunes suurel osal baltisakslastel idealiseeritud pilt Saksa *Reich*’ist juba saabumisel. Enamik ümberasujaid paigutati kohale jõudmisel laagritesse, mille kehvad elamistingimused valmistasid paljudele esimese pettumuse. Korterite otsingud võisid võtta nädalaid ning võis juhtuda, et sobivat ei leitudki. Paljud nurisesid, et pakutavad elamispinnad, mis olid kuulunud valdavalt kodudest välja kihutatud poolakatele ja juutidele, asusid armetutes linnaosades ning olid kehvast seisukorras. Seetõttu olid paljud ümberasujad õigustatult pahased, et neile kompensatsiooniks pakutud vara väärtus ei vastanud mahajäänud vara väärtusele.

Tõsiseks probleemiks kujunes töö leidmine, ehkki ümberasumise propaganda oli töötanud sisserändajatele suurepäraseid tööalaseid perspektiive. Baltisakslased olid suures osas linnaelanikud, kuid Warthegau oli valdavalt agraarne piirkond, kuhu oodati sisserändajaid, keda sai rakendada põllumajanduses. Seepärast olid baltisaksa maaharijad linlastest paremas olukorras. Iseäranis suuremeelsed oldi endiste mõisaomanike vastu, kellele pakuti võimalusel sama suurt mõisa, mis neil oli olnud

enne 1919. aasta maareformi Eestis. Pealekauba said baltisakslastest mõisaomanikud enda käsutusse poola sulaseid, keda tuli Saksa seaduste järgi kohelda alamast rassist sunnitöolistena. Suures enamuses baltisakslastes olevat niisugune olukord tekitanud küll vastikustunnet ning äratanud kaastunnet poolakate vastu, kuid poolakate alandamisele ning valitsenud ebaõiglusele ometigi vastu ei hakatud.

Baltisakslastel ei täitunud suurel määral ka lootus panna uuesti käima baltisaksa rahvustöö. Ehkki mõningaid baltisaksa organisatsioone sõja-aastail taastati ja asutati, ei vaadanud võimukandjad neile kuigi hästi. Peale selle olid baltisakslased kinnistatud piirkonna ümberahvastamise eesmärgil okupeeritud Poolasse, kust neil ei lubatud reeglina kolida Saksamaa põhiterritooriumile ega Saksa okupatsiooni ajal tagasi Balti riikidesse. Ühesõnaga, neid ei koheldud võrdselt Saksamaa põhiterritooriumil elanud sakslastega.

Pärast ümberasumise lõppu kinnitas Saksamaa, et Eestis ja Lätis ei ole enam baltisakslust. See ei olnud päris täpne. Ligikaudu 16 000 Eestis elanud sakslasest jäi maha vähemalt 2000 isikut, seega ligemale 13% kogu senisest saksa rahvusgrupist. Neile lisandus kuni 1000 baltisakslast, kes olid jäänud ajutiselt Eestisse Saksa kodanikena ning kes olid juba Eesti kodanikena olnud tegevad valdkondades, mis olid Saksamaale olulised, nagu näiteks põlevkivitööstus, aga ka mujal.

Lisaks on selge, et Eestis elanud rahvusgrupid ei olnud üksteisest hermeetiliselt eraldatud. Isiklikul tasandil oli eestlaste ja vähemusrahvuste esindajate läbikäimine väga levinud ja ka segaabiellud oli tavaline nähtus. Eestlaste või teiste Eestis elanud vähemusrahvuste esindajatega abiellunud sakslaste puhul oli üsna tavaline, et nad eemaldusid saksa rahvusgrupist. Isegi, kui tegemist oli inimestega, kes ei olnud 1939. aastaks täielikult assimileerunud, ei pruukinud neil ümberasumiseks mõtetki tekkida. Ka Nõukogude baaside rajamine Eestisse ei tekitanud veel kuigi kõrget ohutunnet, mis võinuks lahkumismõtteid

tekitada, seda enam, et ajakirjandus ja riigivõim igasugust ohtu eitasid. Ei olnud ka väga haruldane, et ühe pere liikmetest või lähedaste sugulaste ringist osa asus 1939. aastal ümber ja osa otsustas Eestisse jääda.

Kui NSV Liit 1940. aastal Eesti okupeeris ja annekteeris, tekkis aga seni Eestisse jäänud sakslastel, sealhulgas neil, keda võib pidada juba eestlaste sekka osaliselt assimileerunuteks, soov ja vajadus tagantjärele ümber asuda. Sellest annavad tunnistust hulk Saksa saatkonda ja konsulaatidesse esitatud ümberasumistaotlusi. Ka juba ümber asunud baltisakslased kasutasid oma positsioone Saksamaa võimuladvikus, et saavutada mahajäänud rahvuskaslastele uue ümberasumise korraldamine. Valdavalt on levinud arvamus, et Saksamaa võimuladvik ei olnud esialgu uue ümberasumise korraldamisest huvitatud. Pole välistatud, et see oli just baltisakslaste lobitöö, mis viis Berliinis meele muutuseni, ja juba augustis tehti NSV Liidu esindajatele ettepanek järelümberasumise läbiviimiseks. Selle ettepaneku võttis NSV Liit kiiresti vastu.

Läbirääkimised algasid septembris 1940 ja kulgesid üle kivide ja kändude. Leping sõlmitigi alles 10. jaanuaril 1941. Järgnes kiire ja poolsalaja toimunud ümberasumiseks registreerimine. Info uue ümberasumise toimumisest levis aga juba läbirääkimiste ajal suust suhu ja nii oli ümberasumiseks soovi avaldanuid kordades rohkem kui näiteks Saksa saatkond oli arvanud olevat veel Eestisse jäänud sakslasi. Lõpuks oli 1941. aasta kevadtalvel lahkunud ühtekokku ligikaudu 8000. Samuti kui varasema ümberasumise puhul, ei ole ka järelümberasujate arvu võimalik täpselt fikseerida. NSV Liidu ametkondade lõpparuande järgi lahkus Eestist 7813 inimest. Saksa poole lõpparuande 1941. aasta novembrist kinnitas, et taustakontrolli on läbinud 7064 Eestist pärit järelümberasujat, ent see arv ei sisaldanud kõiki Eestist lahkunud. Lisaks võidakse järelümberasujate hulka mõnikord arvata ka need inimesed, kes lahkusid Saksamaale pärast esimese ümberasumise lõppemist ja enne järelümberasumise algust 1940. aasta suvest 1941. aasta

jaanuarini, olles küll juba esimese ümberasumise ajal saanud Saksa kodakondsuse.

Okupeeritud Eestist lahkuda soovinutel ei olnud alati lihtne oma päritolu tõestada. Esiteks oli inimestel vaja oma õiguses ümber asuda veenda Saksa ja Nõukogude poole esindajatest koosnenud segakomisjoni. Saksa ametnikud, kes muuseas olid suuremas osas alles poolteist aastat tagasi ümber asunud baltisakslased, ei ajanud inimesi ümberasumiseks registreerides juuksekarva lõhki. Suur osa järelümberasujatest oli õigupoolest Saksa poolelt juba varem, enne komisjoni ette astumist ümberasumiseks nõusoleku saanud. Komisjoni ees oli niisiis sageli vaja veenda üksnes Nõukogude ametnikke. Kuna viimased polnud Eestiga varasemast ajast seotud ega tundnud kohalikke olusid, siis oli seda asjaolu võimalik ära kasutada. Registreerimisel ei olnud paika pandud, millised dokumendid kehtivad rahvuse tuvastamisel, mistõttu esitasid ümber asuda soovinud inimesed rahvust tõestavate dokumentidena kõikvõimalikke pabereid: väljavõtteid kirikuraamatutest või saksa kultuuro-mavalitsuse rahvusnimekirjast, leeritunnistusi, sissekirjutustõendeid jne. Kellel selliseid dokumente võtta ei olnud, neil oli põhimõtteliselt, vähemalt suuremates linnades, võimalik hankida ka võltsitud dokumendid.

Eestist laevade ja rongidega lahkunud järelümberasujad paigutati Saksamaale jõudnuna kõigepealt põgenikelaagritesse. Sisuliselt käsitleski Saksa riik järelümberasujaid põgenikena. Vaid väiksele osale garanteeriti ümberasuja õigused, mis muuhulgas sisaldasid õigust asuda elama okupeeritud Poola aladele. Laagrid asusid laiali üle terve Saksamaa ja olid väga erinevate tingimustega. Suurim, Wernecki laager asus näiteks varem psühhiaatrikliinikuna kasutatud lossis, samas kui Neresheimi laager oli sisse seatud täiesti toimivasse kloostri. Ent näiteks okupeeritud Poolas Łódži külje all asus Kirschbergi ümberasujate laager, kuhu paigutati suuremalt jaolt sellised baltisakslased, kes olid jäänud esimesest ümberasumisest eemale Saksa võimude nõusolekul.

Näiliselt olid Saksa ametkonnad kehtestanud ranged reeglid, kellele üleüldse lubatakse ümber asuda. Juba augustis 1940 pandi paika neli kategooriat, millesse järelümberasujad jagati: esimesse gruppi paigutati need rahvussakslased, kellel oli põhjust esimesest ümberasumisest maha jääda; teise gruppi selgelt määratlemata ja „poliitiliselt ükskõiksed“ rahvussakslased, kes on muidu „korralikud“ inimesed; kolmandasse gruppi kuulusid eestlased, lätlased ja muudest rahvustest isikud ning viimasse gruppi paigutati poliitiliselt kahtlased isikud ja kriminaalid olenemata rahvusest. Ent nagu öeldud, juba registreerimisel reeglites järge ei aetud ja võimaldati ümber asuda ka inimestel, kelle saksa päritolu oli väga kauge ja ebamäärane, kui seda üldse oli. Et Saksa võimud seda lubasid, võib olla selgitatav sel teel lisanduva inimressursiga, mis sõja tingimustes oli äärmiselt vajalik.

Laagrites viidi siiski läbi järelümberasujate taustakontroll, mille käigus nad tõepoolest kirjeldatud nelja gruppi kategoriseeriti. Ülekaalukalt suurim osa paigutati teise gruppi. Ent suur osa neist teise gruppi paigutatud „rahvussakslastest“ soovisid pärast Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahelise sõjategevuse algust suvel 1941 hoopis kodumaale tagasi pöörduda ja taasavastasid sel eesmärgil kiiresti oma eesti päritolu.

Tagasipöördumine ei olnud siiski niisama lihtne. Lihtsalt niisama Saksa võimud selleks luba ei andnud. Võimalik oli see aga näiteks okupatsioonivõimude teenistuses. Ka näiteks moodustatud Eesti Omavalitsuse liikmetest eesotsas Hjalmar Mäega oli suur osa järelümberasuja taustaga. Hoopis omaette teema oli peamiselt Eestist pärit järelümberasujate initsiatiivil moodustatud politseipataljon Ostland. Seegi tekkis soovist kodumaa Nõukogude okupantide käest vabastada ja sinna tagasi pöörduda. Viimastest ei tulnud siiski vähemalt esialgu midagi välja, Oderi-äärses Frankfurdis väljaõppe saanud mehed saadeti hoopis Ukrainasse. Hiljem õnnestus mitmetel siiski Eestisse jõuda, et seejärel aga Eesti Leegioni koosseisus uuesti rindele suunduda.

Saksamaale jäänud järelümberasujatel tuli taotleda Saksa kodakondsust. See kehtis kõigi nende kümnete tuhandete saksa päritolu inimeste kohta, kes enne Saksamaa ja NSV Liidu vahelise sõjategevuse puhkemist Ida-Euroopa ruumis ümber paigutati. Kõigi taotluste kiiremaks menetlemiseks panid Saksa võimud käiku erirongi, mis liikus ringi nii Saksamaal kui ka okupeeritud Poolas. Ehkki järelümberasujaid ei olnud algselt plaanis paigutada Poola aladele, sai suur hulk neist siiski loa sinna asuda ja seda luba kasutades muutusid nad samuti nagu 1939. aastal ümber asunud baltisakslased osaks Saksamaa plaanidest Poola läänepoolsed alad saksastada.

Niisiis toimus järelümberasumine sama rahvaste ümberasustamise idee alusel, millest oli lähtunud varasemgi ümberasumine. Ka baltisakslaste endi lobitöö oli mõlemal juhul oluliseks sündmuse käivitavaks jõuks. Nõnda olid kaks pealtnäha väga erinevates oludes toimunud ümberasumislainet oma põhialustelt üpris sarnased ja omavahel tihedalt seotud – järelümberasumine ei oleks teoks saanud ilma 1939. aasta ümberasumise toimumiseta.

Sõja lõpp tõi neile ümberasujatele, nii esimese kui teise laine käigus lahkunutele, kes elasid okupeeritud Poola aladel, kaasa närvesööva põgenemise läheneva Punaarmee eest Saksamaale, mille käigus hukkus või langes Nõukogude Liidu haardesse hulk inimesi. Küllaltki palju 1941. aastal Saksamaale ümberasunuid jäi sõja lõppedes Nõukogude Liidu okupatsioonitsooni Ida-Saksamaal, kust osal õnnestus põgeneda läände. Samas leidis ka selliseid ümberasujaid, kes repatrieerusid vabatahtlikult või keda sunniti pärast sõja lõppu minema tagasi Eestisse.

Lääne-Saksamaale jõudnud inimesed pidid seal lühikesel ajajooksul uuesti oma elu sisse seadma. Nii ümberasujate kui ka järelümberasujate seas oli hulgaliselt neidki inimesi, kes sõja järel hoopis mujale suundusid, mistõttu leidub baltisakslaste järeltulijaid tänapäeval kõikjal maailmas. Saksamaale jäänud baltisakslased hakkasid aga üsna varsti pärast sõda koonduma ja rajasid mitmeid organisatsioone, millest elujõulisemad tegutsevad veel

tänapäevalgi. Võimalik, et säärast konsolideerumist ei oleks toimunud aeglase, ent järjepideva väljarände korral ning nii võib kiire ja drastilise aktsioonina toimunud ümberasumist paradoksaalselt pidada baltisaksa identiteedi säilimisele positiivset mõju avaldanud sündmuseks.

1. Carl Mothander. Parunid, eestlased ja enamlased. Tallinn, 1997, lk 181.
2. H[arald] T[ammer]. Kadakad.
– Päevaleht nr 277, 12. oktoober 1939, lk 2.
3. Elsbet Parek. Mälestusi aastaist 1931–1949. 1. osa. Tallinn, 1991, lk 34.
4. A. H. T[ammsaare]. Lahkumise tunnil.
– Tänapäev, 1939, nr 9–10, lk 259.
5. Jänkimees. Peatud mehed.
– Uus Eesti, 20. oktoober 1939, lk 6.
6. Hindrey. Kadakaprobleem?
– Rahvaleht, 12. veebruar 1940, lk 2.
7. Ernst Turmann. Pikva. Tallinn (Loomingu Raamatikogu), 1993, lk 74.